

مسکن و محیط زیست

شماره ۱۵۹ ♦ پیاپی ۹۶

خوانش و فهم کالبد خانه در معماری بومی خراسان (نمونه موردی: شهر بُشرویه دوره ما قبل پهلوی)

سید مهدی مداعی*، غلامحسین معماریان **، مونا بمانی نائینی ***، طلیعه خدادادی فخرآبادی ****

1392/10/14

تاریخ دریافت مقاله:

1395/04/29

تاریخ پذیرش مقاله:

چکیده

بسیاری از نظریه‌پردازان حوزه معماری و فرهنگ بر این باورند که کالبد خانه در هر منطقه با شیوه زندگی ساکنان بومی آن ارتباط مستقیمی داشته، بهمین علت گویای نحوه سکونت آنان و متأثر از فرهنگ و شرایط محیطی بوم می‌باشد. درون خانه است که اولین تجارب و خاطرات انسان بوجود می‌آید و خانه نقش مهمی در جهان‌بینی او دارد. شناخت عوامل شکل‌دهنده و تأثیرگذار بر فرم و سازمان فضایی خانه بومی می‌تواند در کیفیت بخشی به زندگی در مسکن امروز نقش بسزایی داشته باشد. امروزه عدم توجه به شیوه زندگی و از دست دادن جاذیت‌ها باعث از بین رفتن الگوهای بومی در طراحی خانه‌ها شده است که این مقوله در بروز بحران هویت و کیفیت مسکن مؤثر بوده است. لذا در این پژوهش به بررسی عناصر شکل‌دهنده و دلایل وجودی آن‌ها در خانه‌های بومی بُشرویه پرداخته می‌شود. بُشرویه شهری در استان خراسان جنوبی است که در حال حاضر حدود 70 خانه تاریخی در این منطقه باقی مانده است و از این حیث سالم‌ترین بافت تاریخی در آن استان می‌باشد. هدف پژوهش حاضر شناخت ویژگی‌ها و گونه‌های فضایی و چگونگی شکل‌گیری خانه‌های این منطقه می‌باشد تا علاوه بر شناخت این الگوها برخی از ویژگی‌های این عناصر و دلایل وجودی آن‌ها را ارائه و تحلیل گردد. روش انجام تحقیق در این پژوهش ترکیبی بوده (توصیفی - تفسیری - تاریخی) و جمع‌آوری داده‌ها با حضور در منطقه و برداشت نمونه‌های باقی‌مانده از دوره‌های مورد اشاره و تهیه پرسشنامه و مصاحبه با ساکنان بافت صورت پذیرفته است. نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد چگونه عوامل فرهنگی و محیطی مهمترین تأثیر را در شکل‌گیری فرم و سازمان فضایی خانه‌های بومی داشته است و ادامه این پژوهش می‌تواند زمینه را برای طراحی مسکن امروز، متناسب با نیازهای جدید براساس ارزش‌های فرهنگی و الگوهای محیطی منطقه آماده نماید.

واژگان کلیدی: بُشرویه، معماری بومی، گونه فضایی، کالبد خانه، فرهنگ.

* استادیار دانشکده معماری و شهرسازی موسسه آموزش عالی خاوران مشهد. دکترای معماری از دانشگاه علم و صنعت ایران.
sm.madahi@gmail.com

** استاد تمام دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران.

*** دانشجوی کارشناسی ارشد معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد نیشابور.

**** دانشجوی کارشناسی ارشد طراحی شهری دانشگاه بین‌المللی امام رضا(ع) مشهد.

مقدمه

مسکن نهادی است که در راستای یک رشته مقاصد پیچیده به وجود آمده و صرفاً یک ساختار نیست. از آنجا که ساختن یک مسکن پدیده‌ای فرهنگی است، شکل مسکن و سازمان و نظم فضایی آن، شدیداً متأثر از محیط و فرهنگی است که مسکن به آن تعلق دارد (راپاپورت، ۱۹۶۹: ۴۵).

بافت‌های تاریخی با ارزش کشورمان بستر و زمینه اصلی قرارگیری بناهای سنتی محسوب می‌شوند ولی با توجه به تحولات صورت گرفته در سال‌های اخیر، خانه‌های تاریخی به شدت در معرض تخریب و نابودی قرار گرفته‌اند. از طرفی بررسی‌ها نشان می‌دهد که تحلیل و شناخت کافی نسبت به عوامل شکل‌دهنده این خانه‌ها به خصوص در نمونه مورد مطالعه کمتر صورت پذیرفته، این در حالی است که خوانش و تحلیل این خانه‌ها، که براساس نیازهای مردمان بومی و فرهنگ سکونت ساکنان آن شکل گرفته، می‌تواند طراحان و برنامه‌ریزان را در رسیدن به الگوی مسکن مناسب منطقه یاری رساند. زیرا با وجود اینکه معماری ایرانی امروز از معماری بومی — سنتی فاصله گرفته است، اما خصوصیات خانه‌های بومی — سنتی نظیر پاسخگویی به نیازهای رفتاری متنوع ساکنان، شیوه سکونت، آرامش، محرومیت و همچنین پاسخگویی مناسب به اقلیم از جمله اصولی هستند که در مسکن امروز نیز لزوم حضورشان حس می‌شود.

بافت تاریخی بُشروعه سالم‌ترین بافت در استان خراسان جنوبی می‌باشد و شامل بناهایی از دوره تیموری تا اواخر دوره پهلوی بوده و نمونه منحصر به فردی از معماری سنتی در محدوده کویر و مناطق گرم و خشک می‌باشد که آثار و اینه تاریخی متعددی را در خود جای داده است.

سوالات پژوهش

1. چه عواملی در پیدایی و شکل‌دهی به فرم و سازمان فضایی خانه‌های بومی بُشروعه تأثیرگذار بوده‌اند؟ ساز و کار این تأثیرگذاری چگونه بوده است؟
2. شکل‌گیری توده و فضا و الگوهای سازمان‌دهنده فضاهای باز و نیمه باز در خانه‌های بومی بُشروعه در دوران ما قبل پهلوی چگونه بوده است؟

روش پژوهش

در پژوهش حاضر روش تحقیق ترکیبی بوده و در مراحل انجام تحقیق از روش‌های (توصیفی، تفسیری و تاریخی) استفاده شده است. برای به دست آوردن فضا و سازمان‌دهی فضایی قدم اول گونه‌شناسی خانه‌های مسکونی بر حسب عناصر فضایی و شیوه ترکیب آن‌ها باهم است. از دو طریق می‌توان راهی به سوی این گونه‌شناسی برداشت:

الف) براساس گونه‌شناسی خانواده‌ها به عنوان مثال بزرگان محل و مردمان عادی.

ب) می‌توان مستقیماً از خانه‌ها و یا مدارکی که از آن‌ها برداشت می‌شود، استفاده کرد و این گونه‌شناسی را انجام داد که از این طریق می‌توان به انواع فضا، الگوهای فضایی و سازمان فضایی پی برد.

به هر حال، ترکیب این دو روش می‌تواند مارا به سمت نتیجه مطلوب رهنمون سازد. در قدم بعدی باید در هر نوع (گونه)، فضاهای و ارتباط آن‌ها توأمان بررسی گردد. برای به دست آوردن و سعی در بازسازی زندگی در خانه‌ها، عمدۀ منابع ما خاطرات افراد و شرح زندگی از زبان خود آن‌ها است. لذا از تکنیک پرسشنامه و مصاحبه نیمه ساختاریافته به منظور خوانش زندگی، انواع فعالیت‌ها و نظام رفتاری شکل گرفته در انواع فضاهای خانه‌های مورد مطالعه استفاده شده است.

نام آن برگرفته از گیاهی به نام «بُش» که در این منطقه می روییده و یا به عبارتی دیگر بُشرویه به معنای رویشگاه می باشد. استان جمعیتی بیش از 600 هزار نفر دارد و جمعیت بُشرویه اکنون حدود 25 هزار نفر تخمین زده می شود (جعفری، 1364:63).

این شهر دارای آبادی های متعددی است که قدمت بیشتری از خود بخش دارند معرفترين آنها رق، ارسک، نیگنان، کرند، غنیآباد و فتحآباد است (تصویر شماره 2).

ت 2. نمایش محدوده مورد مطالعه. منبع: نگارندهان.

پیشینه تاریخی بُشرویه

در مورد بُشرویه به طور کلی، نامی از آن تا قرن هفتم برده نشده است و نام آن را برای اولین بار، در عده آبادی های رقه در تاریخ حافظ ابرو از تاریخ نویسان دوران تیموری می توان یافت: «کنار بیابان است، میان نیشابور و کرمان و اصفهان و فارس افتاده و دوازده قریه و سی و پنج مزرعه از توابع طبس و رقه است، پس تحت عنوان رقه به ذکر توابع آن می پردازد. قریه بُشروی، قریه ابو جعفری، قریه کرند و قریه طرژد» (رهام، 1370:30).

مؤلف کتاب طائق الحقائق در اثر

مفهوم و ماهیت معماری بومی واژه بومی (Vernacular) برای اولین بار در سال 1839 برای تعریف یک زبان در انگلستان استفاده شده است. بعدها این واژه در تاریخ معماری به عنوان نحوه و اسلوب بیان یک گونه خاص از معماری تبدیل شد. معماری زمانی بومی است که همه معیارهای مربوط به محیط و زمینه بومی را نشان می دهد. به این معنا که تنها درون یک جامعه خاص با استفاده از برخی از فن آوری ها و مصالح خاص و ویژه، سیستم ها و قوانین فرهنگی - اجتماعی آن جامعه پذیرفته و قابل شناسایی خواهد بود. واژه بومی در ادامه به طور متناوب به کار گرفته شد و کاربرد وسیع تری در دهه 1950 پیدا کرد (Oliver, 1997, 16).

معرفی محدوده پژوهش

شهر بُشرویه، در موقعیت جغرافیایی شرق کشور، در شمال غرب استان خراسان جنوبی و در 57 درجه تا 59 درجه و 31 دقیقه طول جغرافیایی از نصف النهار مبدأ و 33 درجه و 54 دقیقه عرض 880 متری از سطح دریا قرار گرفته است (تصویر شماره 1).

ت 1. عکس هوایی شهر تاریخی بُشرویه.
منبع: میراث فرهنگی بُشرویه سال 1335.

خود از مسجد جامع بُشرویه یاد کرده است (علیشا، 142:1345). در کتاب "منم تیمور جهانگشا" نیز از آداب و رسوم و شیوه زندگی و آثار بُشرویه سخن به میان آمده است که نشان از سابقه تاریخی و فرهنگی این شهر دارد (منصوری، 32:1366).

با این وجود بررسی‌ها و مطالعات نشان می‌دهد در خصوص خانه‌های بومی بُشرویه و عوامل شکل‌دهنده آن‌ها کمتر سخن به میان آمده است (تصویر شماره ۳).

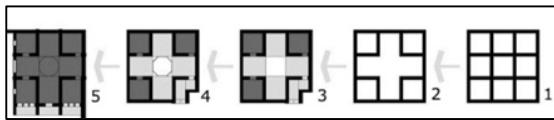
ت ۴. محله‌های مورد مطالعه: ۱. میان ده، ۲. قلعه نو(مقری)، ۳. سرپل، ۴ پایین محله. منبع: نگارندگان.

معرفی خانه‌های بومی و تاریخی بُشرویه
مطالعات انجام شده اسنادی، کتابخانه‌ای و میدانی نشان می‌دهد خانه‌های تاریخی با ارزش غالبًاً در محدوده زمانی دوره تیموری تا اواخر قاجار ساخته شده‌اند (سلطانزاده، 13:1383). با انجام مطالعات کتابخانه‌ای و کار میدانی حدود 25 خانه متعلق به دوره‌های تیموری، صفوی و قاجار شناسایی و برداشت شده است (تصویر شماره ۵). به علت اینکه جبهه‌ها و بخش‌های مختلف خانه‌های تاریخی برآسام نیاز، عملکرد و به مرور زمان ساخته می‌شدند در غالب خانه‌های تاریخی بخش‌هایی متعلق به زمان‌های متفاوت وجود دارد.

ت ۳. بافت تاریخی بُشرویه. منبع: نگارندگان.

معرفی بافت تاریخی بُشرویه

کتاب «ریاض‌العلماء» نوشته میرزا عبدالله اصفهانی که در دوره صفوی می‌زیست از جمله اسنادی است که می‌توان درباره ساختار شهری بُشرویه به آن استناد کرد بر این اساس بافت تاریخی بُشرویه دارای ۴ محله تاریخی به نام‌های سرپل، پایین محله، میان ده و مقری بوده است (اصفهانی، 45:1366). در گذشته دور تا دور این محلات را بارویی فرا می‌گرفته که احتمالاً در دوره زندیه ساخته شده است. این بارو را در بُشرویه به نام دیوار شهربند می‌شناسند. میدان اصلی شهر در نقطه تلاقی ۴ محله قرار داشته که میدانی مستطیل شکل بوده (حدود میدان امام خمینی فعلی) و از آن معابر اصلی شهر (معبر رقه و معبر رباطی) جدا می‌شده است (تصویر شماره ۴).

ت ۶. مقایسه خانه چهار صوفه با مون سرا در بُشروعه با چهار صفحه شهر زواره. (شماره ۳ و ۴ الگو خانه‌های بُشروعه و شماره ۵ الگو خانه‌های زواره).

این فضا از سطح کوچه (معبر)، در سطح پایین تری واقع شده که باعث می‌شده در تابستان نسبت به فضای کوچه سردتر و در زمستان گرم‌تر باشد. همچنین در موقع زلزله با توجه به اینکه خانه در عمق قرار گرفته تا حدودی جلوی حرکت‌های افقی زلزله را می‌گیرد.

در انتهای می‌توان نمودار شماره ۱ را برای مراتب و توالی فضاهای در خانه بومی بُشروعه ترسیم نمود.

طرح ریزی فضاهای اصلی: فضای اصلی و شکل دهنده خانه که محور اصلی خانه را مشخص می‌کند (ایوان). در نمودارها با نماد ■ نشان داده می‌شود. فضاهایی که در جوانب مختلف خانه تکرار می‌شوند. در نمودارها فضاهایی که مشابه هم هستند با یک نماد نشان داده می‌شوند و فضاهای غیر مشابه با نمادهای مختلف نشان داده می‌شوند. در نظام گردشی نحوه ورود به خانه تا دسترسی به فضاهای خانه به نمایش در می‌آیند (تصویر شماره ۷). حوزه ورودی با نماد ●، مسیر دسترسی با نماد ▲، هشتی با نماد ■ نشان داده می‌شود. فضاهای اطراف حیاط با نمادهای مشخص نشان داده می‌شوند و موقعیت حوزه ورود به خانه با نماد ○ نشان داده می‌شود (نمودار شماره ۲).

ت ۵. موقعیت نمونه‌ها در بافت. منبع: نگارندگان.

فضاهای اصلی زندگی در خانه‌های بومی بُشروعه به طور عمده خانه‌های بُشروعه از فضاهای زیر تشکیل شده‌اند (جدول شماره ۱). خانه‌های بُشروعه همگی حیاط مرکزی، گاهی به شکل مربع یا مستطیل و گاه به صورت هشت ضلعی داشته‌اند. این فضا به لهجه محلی مون سرا یا میان سرا نامیده می‌شود. در خانه‌هایی با ابعاد کوچک و متوسط این حیاط بسیار کوچک است. این فضا یکی از فضاهای مهم و شاخص در معماری مسکونی این منطقه است که موجب تفاوت اصلی خانه‌های چهار صوفه مون سرا ای این منطقه با چهار صوفه‌های شهر زواره می‌باشد. آنچه که تحت عنوان چهار صوفه مشهور شده است، یک ترکیب از نه واحد فضایی است که با تقسیم هر ضلع یک مربع به سه قسمت، حاصل می‌شود. واحد مرکزی، فضای مرکزی چهار صوفه است. واحدهای وسطی هر ضلع، نشان‌دهنده هر صوفه و واحدهای گوشی‌ای نیز، نشان دهنده چهار اتاق گوشی‌ای است که به نوعی می‌تواند از صفحه‌ها یا همان ایوان‌ها، ورودی داشته باشد (تصویر شماره ۶).

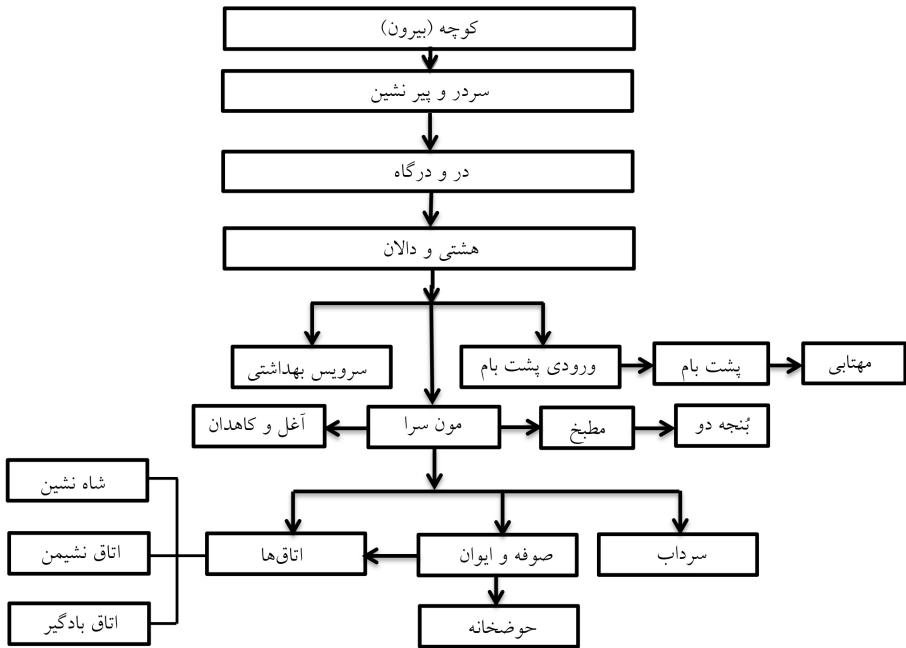
حوض خانه	سرداب	صوفه	مون سرا	(سردر و هشتی)
موقعیت قرارگیری: جبهه شمالی	موقعیت قرارگیری: جبهه جنوبی	موقعیت قرارگیری: شمال، جنوب، شرق و غرب ایوان	موقعیت قرارگیری: شمال و جنوب 	موقعیت قرارگیری: مرکز بنا موقعیت قرارگیری: جبهه شرقی و غربی
کاهدان	اتاق بادگیر	بُنجه دو	مطبخ	اتاق نشیمن
موقعیت قرارگیری: حیاط بیرونی	موقعیت قرارگیری: جبهه شمالی	موقعیت قرارگیری: جبهه جنوبی	موقعیت قرارگیری: جبهه جنوبی	موقعیت قرارگیری: شمال و جنوب

ج. ۱. شکل‌شناسی جزء فضاهای شکل‌دهنده خانه‌های بومی بُشرویه. منبع: نگارندگان. مقیاس: ۱:۶۰

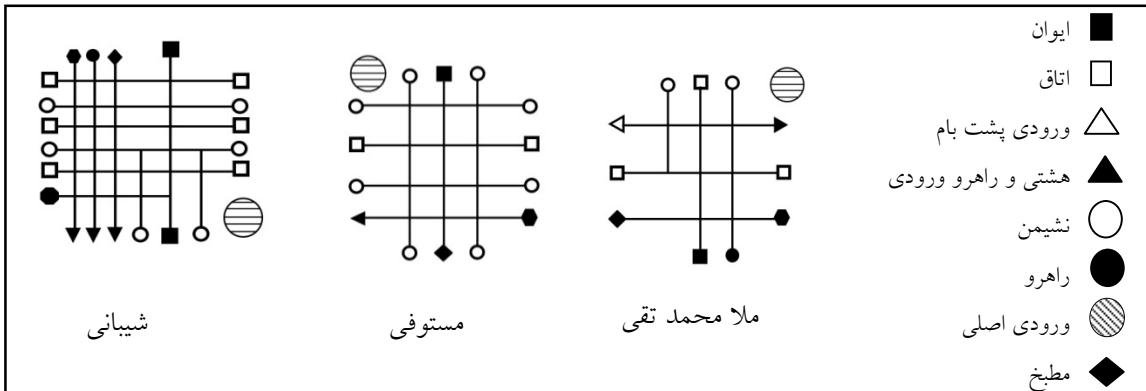
نام خانه	پلان	قطع	محور اصلی	نظام تکرار فضاهای	اندام های گردشی	نظام فضاهای
صفوی						
قاجار						
صفوی						
قاجار						
صفوی						
قاجار						

60 میلیمتر
15 سانتیمتر

ت 7. نمونه خانه‌های دوره صفوی بُشروعه. منبع: نگارنده‌گان. مقیاس:

ن ۱. نمودار مراتب و توالی فضای در خانه‌های بومی. منبع: نگارندگان.

ن ۲. دیاگرام دسترسی فضاهای به مون سرا. منبع: نگارندگان.

تلغیق سه گونه فضایی یاد شده علاوه بر اینکه بر غنای فضاهای مسکونی افزوده، پاسخ‌های منطقی به نیازهای فرهنگی، اقلیمی و شیوه زندگی ساکنان داده است. به موازات حضور تعریف شده سه گونه فضایی بیان شده، دیگر جایی برای فضاهای رها شده در سازمان فضایی خانه باقی نمی‌ماند.

ویژگی‌های کالبدی انواع گونه‌های فضایی در خانه‌های بومی بُشروعه طبق بررسی‌های انجام شده به‌طور کلی انواع فضاهای موجود در خانه‌های بومی بُشروعه را می‌توان به سه گونه فضایی: باز، نیمه باز و بسته تقسیم کرد (جدول شماره ۲).

گونه فضایی	فضا	اجزا	کاربری	توضیحات
بسته	هشتی	سقف کف دیوار سکوی نشستن	- جلوگیری از دید مستقیم به حیاط - محلی برای گفتگوی مختصر - مراجعه کننده - فضایی برای نشستن	- در برخی موارد به شکل چهار گوش
				- قرار گیری دستشویی - ورودی پشت بام
	دالان	دیوار سرویس بهداشتی	- جلوگیری از دید مستقیم به حیاط	- تنویر و اجاق - پنجه دو به عنوان انبار آذوقه
				- در زیر ایوان شمالی
	مطبخ	جدارهای اطراف بنجه در	- خوابیدن در روزهای تابستان - نگهداری مواد غذایی	- نشیمن در فصول سرد
				- فضایی محصور و مسقف با نظم هندسی - با در و پنجره مشبك و شیشه رنگی
	سرداب	جادارهای اطراف راه پله پنجره	- پذیرایی - نشیمن در فصول گرم	- فضایی محصور و مسقف با نظم هندسی - با در و پنجره مشبك و شیشه رنگی
				- فضایی محصور و مسقف که دریچه های بادگیر به آن ختم می شود
	آتاق	در طاقچه پنجره حوض	- دیوارها به وسیله طاقچه تزیین شده	- در چبهه شمالی قرار دارد
				- سقف از نوع کلاه فرنگی با تزیینات رسمی بندی
نیمه باز	ورودی	سردر آستانه در کوبه پیر نشین	- ارتباط درون و بیرون - حفاظت از نفوذ بیگانه - معیاری برای تشخیص هویت معماری و اجتماعی هر بنا - تفکیک عرصه های عمومی، نیمه عمومی و خصوصی	- ایجاد سایه، مزین ترین قسمت نمای خارجی - بخش پایینی چارچوب در، جداگانه داخل و بیرون - کنترل ارتباط میان فضای درون و بیرون، از جنس چوب - دو کوبه (یکی صدای بم، یکی صدای زیر)، از جنس فلز - سکوی برای نشستن و استراحت سالمدان
				- از یک طرف باز
				- سقف از نوع طاق
				- وجود طاقچه تزیینی
				- از یک طرف باز، ستون
	ایوان	سقف کف دیوار	- نشیمن موقت فصلی - ارتباط دهنده فضاها	- تزیینات گچبری
				- سقف از نوع طاق
				- فضایی با نظم هندسی چهار گوش، سرگشوده، ابعاد حیاط تابع اندازه زمین و متناسب تعداد و نوع اتاق ها و مساحت زیر بنای خانه متغیر است.
	میانسرا	جادارهای اطراف راه پله حوض و با غچه	- امکان تهیه دو طرفه - خلق طبیعتی کوچک	- مناسب بودن هندسه حوض و با غچه با هندسه حیاط
				- چهار طرف جان پناه با تزیینات چلیپایی
	مهمتایی	دیوار - کف	دیوار	- خوابیدن در شب

ج 2. فضاهای شاخص در انواع گونه های فضایی در خانه های بومی بُشروعه. منبع: نگارندگان.

تحلیل الگوهای فضایی در راستای محور زمین و آسمان در سه گونه فضایی

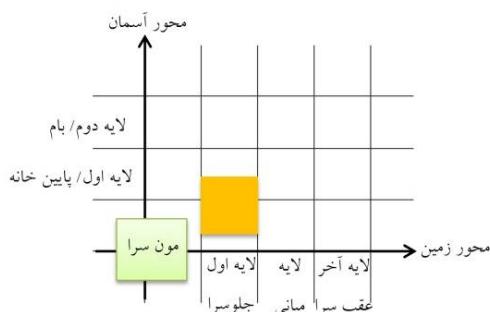
الگوی فضاهای نیمه باز:

- الگوی ایوان
- الگوی صوفه

الگوی ایوان: ایوان فضایی سرپوشیده و مستقل با طاقی رفیع که برای مجموعه‌ای از فعالیت‌های زندگی در نظر گرفته شده است (تصویر شماره 8). یک طرف ایوان باز و مشرف به حیاط است و دو طرف دیگر نیمه بسته است و ضلع چهارم بسته است که معمولاً به اتاق‌های شاه نشین راه دارد که با باز شدن در و پنجره‌ها، این گسترده‌تر را فراهم می‌کند (نمودار شماره 3).

ت 9. خانه پناهی. منبع: نگارندگان.

ن 4. الگوی فضای نیمه باز (صوفه). منبع: نگارندگان.

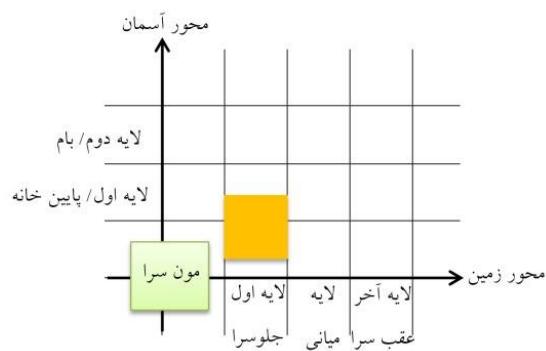
الگوی فضاهای بسته:

- الگوی اتاق
- الگوی سرداب

الگوی اتاق: فضایی بسته و محصور برای تأمین خلوت‌های خصوصی و برقراری روابط اجتماعی است (تصویر شماره 10). مسیر دسترسی به هر اتاق از طریق تعدادی پله و راهروها به صورت جداگانه تعریف می‌شود و استقلال سازمان فضایی اتاق را تحکیم

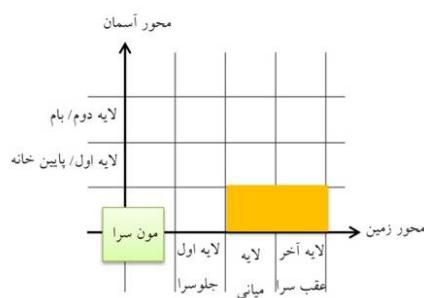
ت 8. خانه مستوفی. منبع: نگارندگان.

ن 3. الگوی فضای نیمه باز (ایوان). منبع: نگارندگان.

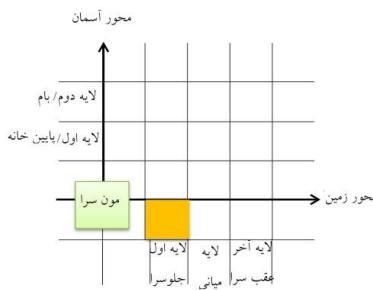
ت ۱۰. خانه مستوفی. منبع: نگارندگان.

ن ۵. الگوی فضای بسته (اتاق). منبع: نگارندگان.

ت ۱۱. خانه مستوفی. منبع: نگارندگان.

ن ۶. الگوی فضای بسته (سرداب). منبع: نگارندگان.

میبخشد. انواع اتاق عبارتند از سه دری، پنج دری، شاهنشین، حوضخانه، اتاق بادگیر و مطبخ، که به دلیل قرارگیری این فضاهای در یک سطح ارتفاعی نسبت به زمین تمامی آنها در قالب یک الگو به نام الگوی اتاق بررسی می‌شود (نمودار شماره ۵).

الگوی سرداب: فضایی است که در زیر ایوان‌ها و با اختلاف سطح یک طبقه تعریف می‌شود. که با طی کردن چند پله و راهرو به آن وارد می‌شوند (تصویر شماره ۱۱). در تابستان و فصول گرم در روز برای خواب از آن استفاده می‌کردند. در فصول سرد سال هم برای نگهداری مواد غذایی کاربرد داشته است.

روشنایی آن هم از طریق نورگیرهایی به سمت حیاط تأمین می‌شده است (نمودار شماره ۶).

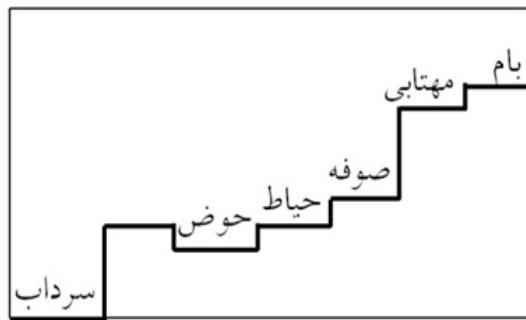
الگوی فضاهای باز:

- الگوی مون سرا
- الگوی مهتابی

الگوی مون سرا: پس از ورود به هشتی در مسیر دالان وارد مون سرا می‌شویم (تصویر شماره ۱۲). مون سرا فضایی است بدون سقف که با بدنه‌های مشخص و کفی پوشیده شده از سنگ فرش و آراسته شده با حوض و با چچه تعریف شده است (نمودار شماره ۷).

الگوی مهتابی: در خانه‌های بومی بُشروعه فضای مهتابی به اندازه یک طبقه با سطح صوفه اختلاف ارتفاع دارد و نسبت به بام در اختلاف ارتفاعی کمتری می‌باشد. (تصویر شماره ۱۳) و فضایی است که در فصول گرم سال برای خوابیدن مورد استفاده قرار می‌گرفت (نمودار شماره ۸).

و در نتیجه می‌توان نمودار شماره ۹ را برای نمایش انواع فضاهای باز نسبت به سطح زمین و سرداب ترسیم نمود.

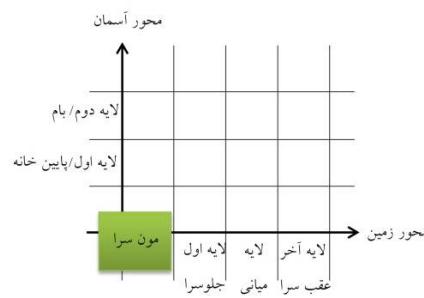
ن ۹. دیاگرام انواع فضاهای در ارتفاع. منبع: نگارندگان.

فهم چگونگی اثر بخشی شیوه زندگی بومی بر شکل‌گیری و سازماندهی انواع فضاهای در نمونه مورد مطالعه

در این بخش به مقایسه تطبیقی ویژگی‌های دسته بندی شده مربوط به شکل و کالبد هر فضا با الگوهای فعالیتی خانواده‌ها پرداخته می‌شود تا مشخص شود کدام جزء از نظام رفتارها ریشه بیان کالبدی مشاهده شده می‌باشد. سپس با بررسی اینکه هر الگوی رفتاری به کدام بخش از شیوه زندگی بومی مربوط است، متغیرهای فرهنگی - اجتماعی را که موجب ظهور آن بخش از شیوه زندگی بومی شده از میان پاسخ‌های ساکنان استدلال نموده و به صورت مصادق‌هایی مشخص بدان اشاره شده است. به عنوان مثال تحلیل داده‌های کیفی مردم نگاری حاصل از پرسشنامه و مصاحبه‌ها نشان می‌دهند وجود اتاق‌های چند عملکردی در گونه‌ها به منظور پاسخگویی به الگوی فعالیت‌های جمعی متنوع نظیر غذا خوردن، خوابیدن و شب‌نشینی بوده است که خود ناشی از زندگی به شیوه خانواده گسترده می‌باشد. این شیوه زندگی خود نیز می‌تواند مصداقی باشد برای متغیر فرهنگی - اجتماعی ساختار خانواده که خود تحت تأثیر اصل تعامل به عنوان یک مفهوم ارزشی که در آموزه‌های دینی آنان مطرح شده، شکل گرفته است.

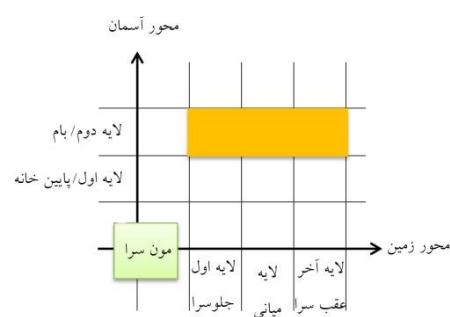
ت ۱۲. خانه شیبانی. منبع: نگارندگان.

ن ۷. الگوی فضای باز (مون سرا). منبع: نگارندگان.

ت ۱۳. خانه علی اسدی. منبع: نگارندگان.

ن ۸. الگوی فضای باز (مهتابی). منبع: نگارندگان.

خوانش عوامل محیطی تأثیرگذار بر کالبد خانه بومی بُشروعه
 مسکن فضایی است چند ساحتی و در نتیجه ترکیب عوامل متعدد شکل می‌گیرد. (Rapaport, 1969, 28). لذا در این بخش عوامل محیطی تأثیرگذار بر کالبد خانه بومی تبیین می‌شود (جدول شماره ۴).

یک اتفاق همیشه تمیز و آراسته ویژه مهمان پاسخی است به الگوی رفتاری اولویت مهمان بر کارکردهای درون خانه بر اhaltی که خود منتج از شیوه زندگی در جهت تکریم همنوع، انسان دوستی و صله ارحام بوده و خود حاصل از متغیر فرهنگی - اجتماعی روابط اجتماعی و خویشاوندی است (جدول شماره ۳).

کالبد خانه	مبانی نظری معماری	ارزش‌ها	
جهت گیری به سمت مشرق: جهت گیری نمایی که ورودی در آن قرار دارد اکثرآ به سمت مشرق است مگر در صورت وجود محدودیت‌های مربوط به شکل زمین (نوعی ارتباط استعاری بین زمان خروج از خانه و شروع فعالیت‌های روزانه با طلوع خورشید)	کارکردهای نمادین	امیدواری، تلاش و پشتکار: -کلّ یوم هو فی شان	
جهت گیری به سمت قبله: جهت گیری نمایی اصلی ساختمان) نمایی که ورودی در آن قرار دارد (اکثرآ به سمت قبله است مگر در صورت وجود محدودیت‌های مربوط به شکل زمین) برای نشان دادن جهت قبله خصوصاً برای میهمان و نیز نوعی ارتباط استعاری بین زمان خروج از خانه و شروع فعالیت‌های روزانه با جمله "خدایا به امید تو"	کارکردهای نمادین	توکل و اطاعت: -و علی الله فلیتوکل المؤمنون	
-پرهیز از بیهودگی: استفاده حداکثر از فضا و اجزا مصالح بوم آورده استفاده از مصالح بومی در ساخت خانه (ستگ، چوب، کاهگل) صرفه‌جویی در مصرف انرژی: جهت گیری خانه و بازشوها به سمت نیم خنک روزانه (از سمت دریا - و شبانه - از سمت کوه)، وجود بازشوها متعبد در فضاهای داخلی برای ایجاد کوران	-کارکردگرایی -خودبستندگی	قناعت (پرهیز از اسراف): -وَ أَنَّ الْمَسِرِفِينَ هُمْ أَصْحَابُ النَّارِ	
درونگرا بودن: برتری جلوه‌های داخلی خانه نسبت به جلوه‌های بیرونی آن -فرم هماهنگ با طبیعت و بافت پیرامون (از لحاظ مصالح و رنگ): مصالحی مثل چوب و کاهگل که دارای رنگ‌های گرم هستند و نیز رنگ‌های روشن در پوشش دیوارها(عدهتاً سفید) که مکمل رنگ‌های گرم مصالح باشند	-پرهیز از خودنمایی	تواضع: -وَ لَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحاً إِنَّ اللَّهَ لَا يَحِبُ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ	
وجود سلسله مراتب فضایی باز، نیمه باز و بسته وجود سلسله مراتب فضایی عمومی و خصوصی -استفاده از الگوی خطی و مرکزی در فرم و سازمان فضایی	-سلسله مراتب -تناسبات فرم، فضا و عملکرد -محوریت	نظم: -او صیکم بتنقیل الله و نظم امرکم -إِنَّا كُلُّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقُدْرَتِ	
-سرویس بهداشتی در بیرون از خانه -کفش کن قبل از ورود به خانه (پله ایوان)	-جدایی فضای تراز خشک -جدایی فضای تمیز از کنیف	طهارت: -وَ اللَّهُ يَحِبُ الظَّاهِرَيْنَ -النظافة من الإيمان	

ج ۳. فهم نحوه اثر بخشی فرهنگ بر شکل گیری کالبد و سازمان فضایی خانه بومی. منبع: نگارندگان.

بيان كالبدى	فعالیت‌ها(الگوهای رفتاری)	شیوه زندگی	ارزش‌ها (متغیرها)
<ul style="list-style-type: none"> - اتاق‌های چند عملکردی (نظیر سه دری) - هر اتاق به عنوان یک خانه مجزا - وجود نداشتن اتاق مجزا برای افراد یا عملکرد خاص مثل اتاق نهار خوری و خواب انفرادی - ساختن خانه‌ها در کار یکدیگر یا در برعی موارد اضافه کردن اتاق به خانه 	<ul style="list-style-type: none"> - اشتغال موروثی: - زندگی فرزندان در خانه پدری بعد از ازدواج جهت تأمین نیروی انسانی برای کار و تولید - فعالیت‌های درون خانه به صورت جمعی مثل غذا خوردن، شب شنین، خوابیدن و ... 	<ul style="list-style-type: none"> - خانواده‌های گسترده - تأمین نیروی کار برای تولید - برتری حرم جمعی به حرم خلوت و فردی - زندگی جمعی و مشارکی اعضای خانواده 	<p>ساختار خانواده تعامل:</p> <p>- تعاوناً علی البر و التقوى</p>
<ul style="list-style-type: none"> - وجود سلسله مراتب قضایی عمومی و خصوصی - جدایی کامل حرم اندرونی و بیرونی در بیشتر خانه‌ها وجود قضای محروم حفاظت جهت انجام فعالیت‌های نظیر شست و شوی و ... - آشپزخانه بسته - پیش‌بینی یک اتاق ویژه مهمن و ورودی مجزا برای آن از فضای هشتی یا دلان (برای اینکه مهمان داخل صحنه خانه نشود) - در برخی خانه‌ها استفاده از قضای بالای سایبان کوچه با ورودی از هشتی برای مهمان (نظیر خانه مستوفی) 	<ul style="list-style-type: none"> - فعالیت زن در حرم - عدم تداخل فعالیت‌های روزمره خانواده با فعالیت‌های مریبوط به مهمنانها - زنان در بعضی مواقع در خارج شدن از خانه محل و دید داشتند 	<ul style="list-style-type: none"> - تحت تأثیر نقش پررنگ محروم 	<p>زن:</p> <p>حجاب:</p> <p>- یا اینها آدموا لا تدخلوا</p> <p>بیوتا غیر بیوتک حتی تستانسا و</p> <p>تلعموا علی اهالها</p>
<ul style="list-style-type: none"> - استقرار خویشاوندان در خانه‌هایی در کار یکدیگر - ارتباط خانه‌ها از طریق بام یا استقرار خانواده‌ها در یک دربند - میان ورودی به عنوان قضایی برای فعالیت‌های دیداری با رفت و آمد - ساده روزمره 	<ul style="list-style-type: none"> - روابط خویشاوندی - صله الأرحام تمسنُ الخلائق - وَسَمْحَ الْكَفْ وَتَطْلُبُ - النَّفْسُ وَتَبِيدُ فِي الرِّزْقِ وَتُسْتَشِعُ فِي - الأَجْلِ - صَلَاوة أَرْحَامَكُ وَلَوْ بِالنَّسْلِمِ 	<ul style="list-style-type: none"> - دید و بازدید با فواصل زمانی کم - ارتباط قوی همسایگی و محدود - نشدن دید و بازدیدها به مهمنانی‌های فامیلی 	<p>صله ارحام:</p> <p>صلله الأرحام تمسنُ الخلائق</p> <p>وَسَمْحَ الْكَفْ وَتَطْلُب</p> <p>النفس وَتَبِيدُ فِي الرِّزْقِ وَتُسْتَشِعُ فِي الأَجْلِ</p> <p>صلوا أَرْحَامَكُ وَلَوْ بِالنَّسْلِمِ</p>
<ul style="list-style-type: none"> - یک اتاق همیشه تمیز و آراسته ویژه مهمان - اختصاص دادن بزرگترین اتاق خانه به مهمان (مهمانخانه) - وجود سکوهایی در جلوی ورودی جهت شستن و گفتمان با دیگران با به نحو دیگر کمک به کسانی که باری را بر دوش حمل می‌کنند (فضای پررنشین) 	<ul style="list-style-type: none"> - اولویت مهمنان بر کارکردهای درون خانه بر اهالی 	<ul style="list-style-type: none"> - همیشه آماده پذیرایی از مهمان 	<p>روابط اجتماعی:</p> <p>تکریم مهمان:</p> <p>- الضیف دلیل الجنۃ</p> <p>- مهمان حبیب خداست</p>
<ul style="list-style-type: none"> - وجود جان پناههایی کوته و دارای روزنہ در مهتابی جهت مراوده با همسایگان در هنگام خواب - استفاده از راه پله در گذر برای ورود مستقیم به بام خانه‌ها 	<ul style="list-style-type: none"> - اکثراً به صورت شب نشینی - به همراه خواندن مختارانامه، شاهامه و دیوان حافظ 	<ul style="list-style-type: none"> - ارتباط قوی همسایگی و محدود نشدن دید و بازدیدها به مهمنانی‌های فامیلی 	<p>روابط همسایگی</p>
<ul style="list-style-type: none"> - پیش بیرونی خانه سیار ساده و بی‌تكلف و فاقد تزیینات خانه‌های با متراز کوچک در برعی موارد حدود 60 مترمربع (نظیر خانه‌های خیری، ملا محمد تقی، نصیری) - سر در رفع و دارای تزیینات و مقرنس کاری، ارتفاع بادگیر بلندتر و دارای چشمکه‌های پیش و حتی تعداد بادگیرها بیشتر نظیر خانه متوسط - خانه‌های بزرگ و دارای اندرونی و بیرونی مجزا و مترازهای بزرگتر، فضاهای و اتاق‌های متعدد و قضایی مربوط به خدمه خانه 	<ul style="list-style-type: none"> - زندگی روزمره به همراه فعالیت‌های مریبوط به کار و اشتغال - زندگی روزمره و اعصابی خانواده انجام - می‌شده است. - اعیان: خدمه داشتند 	<ul style="list-style-type: none"> - عوام: خدمه نداشتند و تمایی کارها توسط 	<p>موقعیت اجتماعی</p>

ادامه ج ۳. عوامل محیطی مؤثر بر چگونگی شکل‌گیری کالبد خانه در بافت تاریخی بُشروعه. منبع: نگارندگان.

جهه شاخص شمالی (شاه نشین)، کوچه‌های باریک پر سایه، رنگ روشن بنا، کشیدگی پنجره‌ها به صورت عمودی	نور شدید خوشب
باد مطلوب	باد مطلوب
گرما شدید درونگرایی، پایین تر بودن سطح حیاط نسبت به سطح کوچه به اندازه 20 تا 180 سانتی متر، حوضخانه و سرداب عنصر شاخص، استفاده از طاق و گنبد	های
خانه‌های کوچک بیرون، جزیبات کمتر	عام
خانه‌های بزرگ بیرون، چند حیاط، جزیبات بیشتر، موقعیت قرارگیری بهتر	اعیان

ج ۴. عوامل محیطی مؤثر بر چگونگی شکل‌گیری کالبد خانه در بافت تاریخی بُشروعه. منبع: نگارندگان.

نوع و الگوی سکونت بومی و لحاظ کردن تغییرات ایجاد شده به مرور زمان در شیوه سکونت، امکان انطباق مسکن با نیازهای جدید مردم افزایش یافته و در نتیجه کیفیت زندگی در خانه‌های امروزی بالا می‌رود. در پژوهش حاضر می‌توان ضوابط حاصل از مطالعات اقلیمی و فرهنگی خانه‌ها و راهکارهای کالبدی متأثر از عوامل فرهنگی، اجتماعی و اقلیمی در دوره‌های مورد مطالعه را در جدول شماره ۵ خلاصه کرد.

پژوهش حاضر گویای آن است که فرهنگ سکونت بومی و اقلیم مهمترین عوامل در شکل‌گیری کالبد و سازمان فضایی خانه در بُشروعه بوده و همچنین مسکن بومی بُشروعه تا قبل از دوره پهلوی دارای یک الگوی واحد از نظر نظام قرارگیری توده و فضا و سازماندهی فضاهای عملکردی اصلی اطراف حیاط است که باعث هویت بخشی به بافت بومی شده است. در نتیجه با فهم

راهکارهای کالبدی متأثر از عوامل فرهنگی و اجتماعی
- طراحی خانه‌ها به صورت تک واحدی برای یک خانواده و رعایت محرومیت و استقلال نسبی خانواده
- طراحی خانه‌ها براساس رعایت سلسه مراتب و جلوگیری از دید مستقیم به داخل حیاط و فضاهای خصوصی
- ارائه الگو واحد برای طراحی فضاهای بسته، نیمه بسته و باز حول محور حیاط
- رعایت سلسه مراتب از نظر باز و بسته بودن فضا در ترتیب فضاهای عملکردی درون خانه (در نظر گرفتن ایوان به صورت فضای نیمه باز واسط بین حیاط و فضاهای عملکردی اطراف آن)
- تغییر محور ورودی به حیاط به منظور رعایت اصل محرومیت و همچنین با توجه به فرهنگ مردم منطقه و طراحی پاشویه در این فضا
راهکارهای کالبدی متأثر از عوامل اقلیمی و اقتصادی
- درون‌گرایی در پلان
- قرارگیری جبهه جنوبی به عنوان شاخص ترین جبهه در فصول گرم
- انتقال فضاهای اصلی زندگی در فصول سرد به جبهه شمالی
- احداث حیاط در سطح پایین تر از کوچه
- استفاده از سرداد به طور محدود و در زیر ایوان شمالی
- احداث ایوان‌ها در حد فاصل حیاط و فضای اتاق بهویژه در جبهه رو به آفتاب
- استفاده از مصالحی با ظرفیت حرارتی بالا و هماهنگ با اقلیم
- طراحی خانه به صورت حیاط مرکزی (مون سرا) و قرار دادن توده اطراف آن جهت ایجاد سایه بیشتر در حیاط
- طراحی دست‌انداز بلند برای یام به منظور جلوگیری دید از کوچه به پشت یام و ایجاد سایه

ج ۵. راهکارهای کالبدی متأثر از عوامل فرهنگی، اجتماعی و اقلیم در دوره‌های مورد مطالعه. منبع: نگارندهان.

پیشنهادها و راهکارهایی جهت رسیدن به یک الگوی

6. وجود فضایی جهت انبار مواد غذایی و لوازم
7. دسترسی آسان بین فضای انبار مواد غذایی و فضای آشپزخانه
8. وجود فضاهای نیمه باز برای ارتباط بیشتر افراد خانواده و انجام فعالیت
9. ایجاد فضایی به عنوان نشیمن خصوصی در عرصه خصوصی (به منظور روابط بیشتر خانوادگی)
10. دسترسی آسان فضای نشیمن خصوصی به فضای نیمه باز

- طراحی مناسب برای خانه امروزی بُشروعه
1. انعطاف‌پذیری و چند عملکردی بودن فضاهای زندگی خانوادگی
2. ایجاد حریم بصری بین ورودی و فضای درونی
3. پیش‌بینی فضایی مجزا برای پذیرایی مهمان
4. عدم ارتباط بصری بین فضای پذیرایی مهمان و عرصه خصوصی خانه
5. ایجاد حریم بصری بین آشپزخانه و فضای پذیرایی مهمان

فهرست منابع

11. وجود فضای باز و محرم حیاط جهت انجام فعالیت‌ها و بروز رفتارهایی در مقیاس خانوارده
 12. ایجاد ارتباط بصری بین فضای نشیمن خصوصی و حیاط
 13. ایجاد ارتباط بصری و دسترسی آسان بین فضای نیمه باز و فضای باز حیاط
 14. بهره‌گیری از عنصر آب و طبیعت در فضای حیاط
 15. بهره‌گیری فضاهای اصلی زندگی و کار از نور و تهویه طبیعی.
- 78**
- اسدی مقدم، حسین. (1376). مفاحم بُشرویه، دهقانی، قم.
 - افندی اصفهانی، عبدالله. (1366). ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، ترجمه محمدباقر ساعدی، آستان قدس رضوی، مشهد.
 - آلسوب، بروس. (1371)، یک ثوری نوین در معماری، ترجمه پرویز قروزی، چاپ اول، ص 27.
 - بزرگ نیا، زهره. (1389)، معماری بُشرویه، مجله معمار، شماره 65، ص 77.
 - بسکی، سهیلا. (1387)، سفر به دشت کویر، مجله معمار، شماره 53، ص 42.
 - پناهی، سید غلامرضا. (1373)، جغرافیای تاریخی بُشرویه، رساله کارشناسی ارشد، گروه تاریخ و تمدن اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد.
 - جعفری، عباس. (1364)، شناسنامه جغرافیای طبیعی ایران، موسسه گیاتاشناسی، تهران.
 - جلالی، غلامرضا. (1377)، تقویم تاریخ خراسان، از مشروطه تا انقلاب اسلامی، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، تهران.
 - حائری مازندرانی، محمدرضا. (1388)، خانه، فرهنگ، طبیعت (بررسی معماری خانه‌های تاریخی و معاصر به منظور تدوین فرایند و معیارهای طراحی خانه)، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری، تهران.
 - حائری مازندرانی، محمدرضا. (1388)، نقش فضا در معماری ایران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.
- دیبا، فرح. (1353)، در رهگذر کویر، فرح دیبا، تهران.
- راپاپورت، آموس. (1388)، انسان‌شناسی مسکن، ترجمه خسرو افضلیان، حرفة هنرمند، تهران.
- رهام، غلامرضا. (1370)، جغرافیای تاریخی خراسان، حافظ ابرو، اطلاعات، تهران.
- سلطان‌زاده ، محمد صادق. (1383)، بشرویه شهر خوبی‌ها، فقط بشرویه‌ای‌ها بخوانند، سرویس ایرانشناسی، خراسان.
- علیشاه، معصوم. (1345)، طرائق الحقائق، باران، تهران.
- فتحی، حسن. (1382)، مترجم على اشرفی، ساختمان‌سازی با مردم، دانشگاه هنر، معاونت پژوهشی، ص 59.
- فلامکی، محمد منصور. (1384)، معماری بومی، مؤسسه علمی و فرهنگی فضاء، چاپ دوم، ص 36.
- مستوفی، حمدالله. (1362)، نزهت القلوب، حدیث امروز، قزوین.
- مسعود، امیربانی. (1387)، پست مدرنیته و معماری، نشر خاک، اصفهان، ص 120-121.
- معماریان، غلامحسین. (1372)، آشنایی با معماری مسکونی ایرانی، گونه‌شناسی درونگرا، دانشگاه علم و صنعت، تهران.
- مک گریگور، کلتل سی.ام. (1366)، شرح سفری به ایالت خراسان، ترجمه مجید مهدیزاده، آستان قدس رضوی، مشهد.
- منصوری، ذبیح‌الله. (1366)، من تیمور جهانگشا، آستان قدس رضوی، مشهد.
- Baker, Goffrey H.(1996),"Design strategies in Architecture, an Approach the analysis of form", E & ENS pon.
- Holm, Ivan.(2006),Ideas and beliefs in Architecture and Industrial design.
- Mercer,E.(1975),English vernacular Houses:a study Traditional Farmhouses and cottages H.M.S.O,London.
- Oliver, Paul.(1997),The Encyclopedia of Vernacular Architecture of the world, Cambridge University Press.
- Porter, Tom.(2004) , "Archi- Speak", Spon press.
- Rapoport, Amos.(1969), House form and culture, prentice- Hall, Inc, Englewood cliffs, N. Џ
- Rudofsky, B.(1964),Architecture without Architects: a short Introduction to Non-Pedigreed Architecture, London.